

10 keer onder- nemen met landschap

Over ondernemers die op een bijzondere manier met het landschap omgaan

Referaat

Luttik, J, C.C. de Lauwere, R.J. Olde Loohuis, J. Kruit, R.R. Schröder en N. van der Windt, 2006. *10 keer ondernemen in het landschap; Over ondernemers die op een bijzondere manier met het landschap omgaan*. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1424 32 blz.

Dit boekje presenteert tien voorbeelden van bedrijven die op een bijzondere manier met het landschap omgaan. De voorbeelden zijn bedoeld ter inspiratie van beleidsmakers en ondernemers die te maken hebben met het beleid voor Nationale Landschappen. Bij het versterken en benutten van kwaliteiten in Nationale Landschappen is een rol weggelegd voor ondernemers.

Trefwoorden: landschap, ondernemers, kernkwaliteiten, Nationale Landschappen

ISSN 1566-7197

Dit rapport is digitaal beschikbaar via www.alterra.wur.nl. Een gedrukte versie van dit rapport, evenals van alle andere Alterra-rapporten, kunt u verkrijgen bij de stichting Uitgeverij Cereales te Wageningen (0317 - 46 66 66). Voor informatie over voorwaarden, prijzen en snelste bestelwijze zie www.boomblad.nl/rapportenservice

© 2006 Alterra
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland
Tel.: (0317) 47 47 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

10 keer ondernemen met landschap

Over ondernemers die op een bijzondere manier met het landschap omgaan

Colofon

Dit boekje is een product van het onderzoeksproject "Ondernemen in Nationale Landschappen", dat deel uitmaakt van het onderzoekscluster Vitaal Landelijk Gebied (thema Landschap). Het Ministerie van LNV financiert dit onderzoek. Meer informatie over het onderzoekscluster vindt u op www.kennisonline.nl. Daar is ook dit boekje te downloaden.

Zonder de medewerking van ondernemers hadden we dit boekje niet kunnen maken. Wij willen de volgende ondernemers graag hartelijk bedanken: de heren Malcorps en Van Dijk van camping Roggebotsluis, Carel van Asbeck van Sequoia Residences, Youp Cretier en zijn vrouw Riet van Domein hof te Dieren, Paul en Carien van de Groes van De Cinquant, Marije Kooi en Rutger Sypkens van TCNPP, Joep Bartels en zijn vrouw Tineke van Landgoed Culitsrode, Yt van der Ploeg en Lot Vekemans van Herberg het Goede Leven, Erna Kruitwagen van de Panoven, en Gerben en Aukje Visbeek van de SeedyksterToer. Ook bedanken we Marjolein Sanderman van de gemeente Rheden.

Op 15 december 2005 hielden we een workshop in Bunnik. De deelnemers willen we graag hartelijk bedanken voor hun bijdrage: Joost van der Linden (LNV, directie Natuur), Sandra Greeuw (Projectbureau Belvédère), Dick Bussing (Hoekse Waard, Speerpunt Vernieuwend Ondernemerschap), Geert Meeuwissen (Laag-Holland), Frits Malcorps & Steef van Dijk (Roggebotsluis), Maarten Baars, Paul Smit, Marianne Furet (Provincie Gelderland), Roel Teeuwen (kunstenaar, Alblasserwaard).

Projectteam

Aan het project werkten mee: Joke Luttik, Rik Olde Loohuis, Noline van der Windt, Jeroen Kruit, Rob Schröder en Carolien de Lauwere.

Tekst en eindredactie

Joke Luttik & Carolien de Lauwere

Fotografie

Rik Olde Loohuis, Jeroen Kruit Noline van der Windt en Sjaak Ramakers

Grafische vormgeving

Junus Tahitu, Wageningen UR, Communication Services

Druk

Digigrafi, Wageningen

Oplage

200

Inhoud

Ondernemen met landschapskwaliteit	6
Jachthaven en camping Roggebotsluis - natuur als buur	10
Landgoed Laag Soeren - 'groen' met pensioen	12
Domein Hof te Dieren - wijngaard op historische locatie	14
De Cinquant - Centrum voor boerderijactiviteiten...	16
Cultureel ondernemerschap op het platteland - kijk, proef en geniet	18
Landgoed Culitsrode - paardenhouderij met een ecologisch tintje	20
Business Park Arnhem; bomen gaan vóór	22
Herberg het Volle Leven; groen van binnen en buiten	24
De Panoven - de baksteen als basis voor toerisme	26
De SeedyksterToer - wijds en uitgestrekt land	28
Tot slot	30

Ondernemen met landschapskwaliteit

Het zal je maar gebeuren. Plotseling blijkt je bedrijf in een Nationaal Landschap te liggen. Niemand zal ontkennen dat dit een rem kan zetten op ontwikkelingen. Maar er zijn ook ondernemers die kans zien een bedrijf te ontwikkelen in een bijzonder landschap op of rond hun bedrijf. En er zijn zelfs ondernemers die investeren in 'hun' landschap, omdat ze daar het belang van inzien voor hun bedrijf.

Dit boekje gaat over ondernemen in en met het landschap. We bezochten bedrijven en spraken met ondernemers om te achterhalen hoe ondernemers met het landschap aan de slag gaan. Dit om inspirerende voorbeelden te vinden voor andere ondernemers en vooral ook voor beleidsmakers die betrokken zijn bij het beleid voor de Nationale Landschappen.

De voorbeelden die we vonden liggen soms in Nationale Landschappen, soms ernaast en soms er helemaal buiten. Wel zijn het steeds voorbeelden van bedrijven of projecten waarvan we vinden dat ze te verenigen zijn met de overheidsdoelen voor Nationale Landschappen.

Twintig Nationale Landschappen

De rijksoverheid heeft twintig bijzondere Nederlandse gebieden tot Nationaal Landschap bestempeld. Deze gebieden onderscheiden zich doordat ze internationaal bezien zeldzaam zijn – soms zelfs uniek – of doordat ze beschikken over eigenschappen die bij uitstek kenmerkend zijn voor Nederland.

Nationale Landschappen hebben rijke cultuurhistorische en natuurlijke waarden, en dat maakt ze aantrekkelijk voor recreatie en toerisme. Behoud, duurzaam beheer, en zo nodig versterking van de landschappelijke kwaliteiten, dat is het doel van het beleid voor Nationale Landschappen. Het uitgangspunt is dat de gebieden zich sociaal-economisch voldoende kunnen ontwikkelen, maar dan wel met behoud, of liefst zelfs versterking, van de bijzondere landschappelijke kwaliteiten. Ontwikkelen mag dus, maar niet zomaar. In Nationale Landschappen gelden strengere voorwaarden dan in de rest van het land. Zo mag er bijvoorbeeld alleen gebouwd worden voor de eigen bevolkingsgroei.

Kernkwaliteiten

Aan elk Nationaal Landschap heeft de rijksoverheid kernkwaliteiten toegedicht. Het is aan de provincies om deze kwaliteiten verder uit te werken. Gemeenten en particulieren, ondernemers bijvoorbeeld, moeten er uiteindelijk mee aan de slag. De kernkwaliteiten van Nationale Landschappen zijn bepalend voor de ruimtelijke ontwikkelingen die er mogelijk zijn. Uitgangspunt is dat deze kwaliteiten in ieder geval niet mogen worden aangetaast.

Ondernemers

Het leven gaat door, ook in Nationale Landschappen. Want zonder ontwikkeling dreigt stilstand. Bovendien komen de rijke kwaliteiten van de landschappen nu nog niet optimaal uit de verf. Kwaliteiten versterken, en de betekenis ervan vergroten voor toerisme en recreatie hoort nadrukkelijk bij het beleid voor Nationale Landschappen. Er valt dus nog veel te doen, ook voor ondernemers. De praktijk laat zien dat er ook al veel gebeurt. Dit boekje presenteert ondernemersinitiatieven opgestart vanuit zorg en liefde voor het landschap.

Een bedrijf kan profiteren van het omringende landschap en andersom. De energie die de ondernemer in het landschap stopt, vloeit op termijn weer terug in het bedrijf. Soms levert de inspanning letterlijk meer klanten op, zoals in het voorbeeld van een camping, soms levert het mooie landschap vooral een bijdrage aan het imago van het bedrijf.

Een snelle inventarisatie leert dat er talloze bedrijfsvormen zijn die iets met het landschap kunnen 'hebben'. Zo is de nauwe band tussen landschap en toerisme welbekend. Een toeristisch bedrijf kan de landschappelijke rust, of een aantrekkelijk landschappelijk decor uitbaten. Of de ontstaansgeschiedenis van het landschap en de verhalen uit de streek. Andere vormen van

bedrijvigheid baten het landschap letterlijk uit, door er grondstoffen uit te winnen. Bedrijven halen er liters helder, in de bodem gezuiverd, water uit, of happen zand. En met de plaspen die zo ontstaan kan de recreatieondernemer dan weer goede zaken doen.

Veel conferentie- en kuuroorden beroepen zich op de weldadige werking die van een groene omgeving uitgaat. Projectontwikkelaars en makelaars weten allang dat een mooi landschap goed verkoopt. Kapitale villa's en landgoederen liggen al sinds jaar en dag op de mooiste plekjes. Bedrijven op een landschappelijk waardevolle locatie profileren zich als duurzaam, en vijzelen via het groen hun imago op, in de verwachting dat dit klanten bindt of over de streep trekt.

Ook aan de vele vernieuwende activiteiten die boeren ondernemen kun je zien dat landschap verkoopt. De verkoop van streekproducten, recreatie bij de boer of zorglandbouw zijn er bekende voorbeelden van. Iets minder wijdverbreid is educatie of kunst op de boerderij. En op landgoederen komt een greep uit al deze activiteiten voor. Van oudsher was er landbouw, in combinatie met landhuizen en stallen; tegenwoordig vind je er ook zorg, fairs en festivals of kookworkshops.

Kernkwaliteiten in Nationale Landschappen

- grote mate van kleinschaligheid
- vrij meanderende beken
- samenhangend complex van essen, bossen, heides en moderne ontginningen

- extreme openheid
- slagenverkeveling
- veenweidekarakter

- kleinschalige openheid
- groen karakter
- reliëf door duinen, kreekruiggen, krommen en vlietbergen.

- strokenverkeveling met lengte-breedteverhouding van 3:1-5:1
- grote mate van kleinschaligheid;
- reliëf in de vorm van pingoruïnes en dijkwallen

- schaalcontrast van zeer open naar besloten
- samenhangend stelsel van rivier-uitwaardsystemen

- schaalcontrast van zeer open naar besloten
- middeleeuwse verkaveling waterlopen

- grote mate van kleinschaligheid
- het groene karakter
- samenhangend complex van beken, essen, kampen en moderne ontginningen.

- polderpatroon
- geulensysteem
- gang van de kreek
- leipolders, dekzandgebieden
- verschillende vormen van openheid
- kreekrestanten

- grote mate van kleinschaligheid
- het groene karakter (o.a. door buitenplaatsen)
- kenmerkend waterhuishoudingssysteem en patroon.

- reliëf gevormd door kwelderruggetjes en dijken
- onregelmatig blokverkevelingspatroon
- grote mate van openheid

- kleinschalige openheid
- het groene karakter
- reliëf door oeverwallen en dijken.

- schaalcontrast van zeer open naar besloten
- actieve stuifzanden
- de grootte en aaneengeslotenheid van het bos.

- grote mate van openheid
- polderpatroon;
- de vorm van dijken en kreekruiggen.

- strokenverkeveling met lengte-breedteverhouding van 3:1-5:1
- grote mate van kleinschaligheid;
- reliëf in de vorm van pingoruïnes en dijkwallen

- het groene karakter
- kleinschalige openheid
- samenhangend complex van beken, essen, kampen, bossen en heides

- oudste rationele geometrische verkaveling van Nederland
- grote mate van openheid
- reliëf in de vorm van huisterpen en kreekruiggen.

- grote openheid
- het geometrische inrichtingspatroon in droogmakerijen
- strokenverkeveling

Ondernemen met het landschap

- paardenhouderij passend in het landschap
- herberg met uitzicht op het bos
- yoga en meditatie

- vlechthekken groen bedrijventerrein
- recreatie op een bedrijventerrein
- Floriade

- film op de boerderij
- landschapseducatie op voormalige veehouderij
- klompensafari op de Veluwe

- psychotherapie in een rustieke omgeving
- kinderopvang op de boerderij
- kunstpicknickplekken

- cursus landschilderen op de boerderij
- verkoop wildbraat
- ballonvaart
- sauna naast een ijskoud meer

- centrum voor boerderijactiviteiten
- feesten, theater, een smederij en managementtrainingen op een fort

- hermeandering riviertje voor waterbeheer
- ecologisch adviesbureau
- museum en recreatie in en rond een voormalige steenfabriek

- waterwinning met natuur
- historisch verantwoorde wijngaard
- zandafgraving met golfbaan en zwenwater

- landschapszorg op begraafplaatsen
- seniorenwoningen op landgoed
- zeilend partyship van stortplaats naar wijngaard

- eetkamperen
- landschappelijk ingericht industrie-complex
- duurzame jachthaven met natuurvriendelijke camping

Jachthaven en camping Roggebotsluis - *natuur als buur*

Een campingplaats met vrij uitzicht over het water. Met volop gelegenheid om de rust en ruimte van het omringende weidelandschap te ervaren. Wie dat zoekt vindt een ideaal vakantieplekje op jachthaven en camping Roggebotsluis. Pal naast de randmeren op de grens van het oude en nieuwe land.

Ooit lag dit stukje Nederland op de eb-vloedlijn van de Zuiderzee. 's Zomers was het soms in gebruik bij boeren, die er hun vee lieten grazen, maar vaak stond het onder water. Met de aanleg van de Flevopolder kwam er een eind aan de invloed van de zee, en kreeg het gebied een landbouwbestemming. Ruim veertig jaar geleden wees de gemeente Kampen het aan als recreatieterrein. Sindsdien is Roggebotsluis in bedrijf. Het bedrijf bestaat uit twee onderdelen: een jachthaven en een camping. De heer Malcorps is eigenaar van het geheel, en beheerder van de jachthaven, terwijl zijn collega de heer Van Dijk, samen met zijn vrouw de camping beheert. Roggebotsluis heeft twee gezichten, maar één visie.

Die visie is te vinden in het bedrijfsnatuurplan, dat Van Dijk en Malcorps twee jaar geleden opstelden. De ontstaansgeschiedenis van het gebied was daarbij een belangrijk uitgangspunt, evenals de filosofie 'natuur als buur'. Onderdeel van het bedrijfsnatuurplan is vervanging van exoten zoals dennen en coniferen door inheemse exemplaren als hondsroos, sleedoorn, populieren, eiken en wilgen. Zo past Roggebotsluis mooi in het omringende landschap van weilanden, water, riet, inheemse bomen en erfbeplantingen. Een voordeel voor de bedrijfsvoering is dat de veertig jaar oude beplanting flink uit de kluiten gegroeid was. Vervanging van de beplanting levert dus ruimtewinst op.

Het omhakken van bomen ligt altijd gevoelig. Campinggasten die een stacaravan met bijbehorend terras hebben gehuurd, moeten er dus wel achter staan. Want het gaat ook om hun bomen. Van Dijk, de beheerder van de camping, gaat met de gasten in gesprek, stelt inheems plantmateriaal tegen inkooprijds beschikbaar en helpt bij het verwijderen van de dennen. Met succes, zo blijkt, want '....mensen die hun coniferen jarenlang vertroeteld hebben vragen nu of we ze eruit willen halen....'

Het terrein bestaat uit 6,5 hectare camping, 1,5 hectare jachthaven en 3 hectare zwem- en visvijver. Er zijn ook stukjes wilde natuur te vinden voor de meer avontuurlijk ingestelde gasten. Het patroon van het omringende landschap met zijn singels en lanen is doorgetrokken op het terrein. Ook de Ecologische Hoofdstructuur loopt via groenstroken Roggebotsluis in. En dan is er de groenbult. Van Dijk noemt deze afvalinzamelplek de

'groene parel op het terrein'. Hier zijn volop bijzondere planten en dieren te vinden, zoals fretten, bunzingen, hermelijnen en natuurlijk veel verschillende vogels.

Je kunt wel zeggen dat duurzaamheid is doorgevoerd tot in de haarvaten van de bedrijfsvoering. Zo vertellen ook de bedrijfsgebouwen het groene, milieubewuste verhaal. De gebouwen zijn voorzien van zonneboilers, led-verlichting en gescheiden watersystemen. De publiciteit loopt via Internet om te voorkomen dat er bomen sneuvelen bij de productie van reclamefolders voor het bedrijf. 'Toeleveranciers moet je mee laten denken in de bedrijfsfilosofie', is de ervaring van deze ondernemers, '...zo vind je samen met je leveranciers uit hoe zij het beste duurzaam kunnen aanleveren.'

Via het bedrijfsnatuurplan hebben de ondernemers van Roggebotsluit inmiddels hun hele bedrijf vernieuwd. De begroeiing, de standplaatsen en de zorg voor het milieu zijn samen aangepakt. De inspanningen voor het bedrijfsnatuurplan zijn moeilijk te scheiden van de rest van het werk. Er gaat veel tijd inzitten, je wordt er niet rijk van, maar het geeft wel veel voldoening. 'Ik heb er wel een woord voor, en dat is hobby', zo stelt Malcorps. 'Je ziet ook dat de campinggasten langzaam overstag gaan, die gaan het ook steeds leuker vinden. En als je goed zoekt naar hoe je je eigen wens en die van de klant kunt combineren, ...dan heb je het zo voor elkaar.'

Een belangrijk voordeel is dat je als ondernemer met een bedrijfsnatuurplan sterker staat in de onderhandelingen met instanties.

De gemeente Kampen ziet Roggebotsluit als een serieuze gesprekspartner. Ook reduceert een duurzame bedrijfsvoering op de lange termijn de kosten. Milieuvriendelijke maatregelen moeten wel rendement opleveren voor het bedrijf. Malcorps en Van Dijk zijn ervan overtuigd dat het beter is om op eigen initiatief te vernieuwen, dan om nieuwe regels af te wachten. 'Als je dingen opgelegd krijgt, weet je zeker dat het geld kost. Maar als je voorop loopt kun je er iets aan overhouden. Je moet dan wel ruimte krijgen om het uit te proberen.' Zonder wat steun van de provincie in de vorm van subsidie was het niet gelukt om zover te komen.

Bewustwording van de natuur en educatie over de flora en fauna zijn de achterliggende drijfveren van Malcorps en Van Dijk. 'We moeten zuinig zijn op wat we hebben aan natuur en landschap. Als je ervoor zorgt dat kinderen de natuur kunnen beleven, krijgen ze er vanzelf waardering voor.'

Landschap:

- groen karakter door beplante dijken en kades

Landgoed Laag Soeren - 'groen' met pensioen

Wie wil dat nou niet. Van je oude dag genieten in een groene omgeving. 's Morgens de gordijnen open doen en uitkijken over een Engelse landschapstuin met verspreide boomgroepen, statige lanen en vijverpartijen. Als je geluk hebt herten door de tuin zien lopen als de zon opkomt. En als je heel stil bent hoor je zelfs het geluid van een kabbelende beek.

Op landgoed Laag Soeren kan dat sinds kort. Daar zijn 51 appartementen gerealiseerd, 37 door renovatie van de bestaande gebouwen en 14 door nieuwbouw; uiteraard geheel in de stijl van het landgoed. Het gaat om een geheel nieuw woon-, zorg- en leefconcept voor senioren, specifiek gericht op wisselende woonwensen. De mensen wonen geheel zelfstandig, maar dienstverlening en zorg zijn altijd onzichtbaar aanwezig op de achtergrond, zodat waar nodig direct en adequaat ingesprongen kan worden.

Alleen al de ligging en status van het landgoed spreken tot de verbeelding. Het landgoed is een rijksmonument, en grenst aan het Nationaal Park Veluwezoom met ongeveer 5.000 hectare bos en heidegebieden. Het landgoed is 24 hectare groot. Zes hectare daarvan is als landschapstuin betrokken bij de woningen. De rest wordt als bosgebied beheerd en zal ook toegankelijk zijn voor wandelaars 'van buiten'. Voor vleermuizen is plaats in de twee opgeknapte vleermuizenbunkers op het terrein. Herten uit het bosgebied zijn welkom in de landschapstuin. Lage hekken – waar de herten met gemak overheen kunnen springen – houden de zwijnen in het bos.

De geschiedenis van Landgoed Laag Soeren gaat terug naar de achttiende eeuw. Het was tamelijk anoniem tot een Amsterdamse koopman het in 1848 aankocht om er een kuuroord van te maken. En met succes. Bijna een eeuw lang wisten gasten van heinde en verre het kuuroord te vinden. De aanwezigheid van natuurlijk en Veluws sprengezwamwater en de bosrijke omgeving met frisse en schone lucht zorgden ervoor dat het in de buurt liggende dorp Laag Soeren beroemd werd als geneeskragtige locatie. Totdat de tweede wereldoorlog kwam. De Duitsers vorderden het terrein en er kwam een einde aan het kuuroord. Na de oorlog, in 1947, werd het landgoed een vakantieoord voor personeel van de Amsterdamse Bank en in 1980 veranderde het in een Transcendent Meditatie Centrum. Na de verhuizing van het TM-centrum werd het even stil...

De huidige eigenaar, V.O.F. De Decanije, kocht het landgoed aan in 2000. En dat was een moedige beslissing. Het landgoed had namelijk de bestemming 'maatschappelijke functies' en dat was voor veel potentiële kopers een reden om van aankoop af te zien. Maar de eigenaar waagde de gok en kreeg het voor

elkaar dat het gebouwencomplex via een wijziging van het bestemmingsplan een woonfunctie kreeg. Daarbij werd zelfs toestemming gegeven een oud – maar minder waardevol – gebouw te slopen en daarvoor in de plaats een aantal nieuwe appartementen te bouwen; iets wat helemaal uniek was omdat het betreffende gebouw binnen de begrenzing van het Centraal Veluws Natuurgebied ligt. De minister van VROM heeft hier zelfs speciaal toestemming voor gegeven.

Het was een proces van vallen en opstaan: vanwege de hoge cultuurhistorische en natuur- en landschapswaarden van het landgoed moest voor de ontwikkeling een zeer taai traject worden doorlopen. Er is intensief contact geweest met het rijk, de provincie en de gemeente, en alle belanghebbenden – dorpsbewoners en natuur- en landschapsorganisaties – zijn actief betrokken bij de planontwikkeling. De open en enthousiaste instelling van de eigenaar heeft hierbij een niet onbelangrijke rol gespeeld. Zo kwam er uiteindelijk een plan waar iedereen tevreden mee was - er is zelfs geen enkel bezwaar tegen ingediend. Het Landgoed Laag Soeren kon in de oude glorie hersteld worden. Het herstel van het oude karakter van de

gebouwen en het behoud van de natuur- en landschapswaarden waren daarbij de belangrijkste randvoorwaarden.

In het voorjaar van 2006 zijn de eerste appartementen opgeleverd. Sequoia Residences, een internationaal werkende, zeer professionele ontwikkelingsmaatschappij voor luxe senioren-woningen in waardevolle gebouwen is verantwoordelijk voor de ontwikkeling van Landgoed Laag Soeren tot uniek wooncomplex voor senioren. De ontwikkeling heeft alleen kunnen plaats vinden omdat in het plan rekening is gehouden met de bijzondere waarden van het gebied. Met rust, natuur en authenticiteit als kernbegrippen.

landschap:

- groene karakter van het landgoed
- aaneengeslotenheid van het bos

Domein Hof te Dieren - *wijngaard op historische locatie*

Op de overgang van de stuwwal naar de uiterwaarden van de IJssel vinden we de Wijngaard Domein Hof te Dieren. Een historisch Domein kun je wel zeggen want de eerste verhalen erover stammen uit 1168. In 1647 kreeg Prins Willem II het Landgoed Hof te Dieren in handen en liet er een jachtslot bouwen. Zijn opvolger Stadhouder Willem III liet er voor het eerst 'wijnbergen' aanleggen. De huidige wijngaard brengt dus een stukje geschiedenis terug.

Youp Cretier had het wel gezien als financieel adviseur. Hij wilde van zijn hobby als wijnmaker een beroep maken en ging samen met zijn vrouw Riet op zoek naar mogelijkheden om een commerciële wijngaard op te zetten. Zij vonden een mogelijkheid bij Stichting Twickel, de eigenaar en beheerder van gronden in Delden en Dieren. Twickel zocht een goede bestemming voor de oude moestuin op het Landgoed Hof te Dieren. Een wijngaard paste historisch gezien natuurlijk prima. Voorwaarde was wel dat het een biologische wijngaard moest worden want er werd al sinds 1992 biologisch getuind op de Hof en Stichting Twickel wilde wel haar SKAL-keurmerk behouden.

Zo gingen Youp en Riet in het voorjaar van 2004 van start met hun wijngaard. De grond moest worden bewerkt en de eerste druivenstruiken geplant. En het weer werkte mee. Dankzij de relatief vochtige zomer in dat jaar, konden in 2005 al de eerste druiven geoogst worden. Het klimaat rond de wijngaard is – binnen de Nederlandse omstandigheden – dan ook bijzonder geschikt voor de druiventeelt. Dit is te danken aan de 2.75 meter hoge bakstenen muur die de tuin al sinds 1885 aan drie zijden omringt. Natuurlijk helpt de bomengordel daarachter – van dertig tot veertig meter hoge eiken en beuken – ook een handje mee. Zo ontstaat een heerlijk beschutte plek voor de druiven waar noorden- en westenwind geen grip op hebben.

De wijngaard is verdeeld in zes vlakken gescheiden door zichtlijnen, naar de oorspronkelijke ruimtelijke indeling van de moestuin. Dit betekent wel wat opbrengstverlies. Op zichtlijnen groeien nu eenmaal geen druivenstruiken. Maar samen met de muur en de bomen erachter maakt het de sfeer en de uitstraling van de wijngaard wel extra bijzonder. De wijngaard biedt zo een aantrekkelijk decor voor tal van activiteiten.

Groepen mensen kunnen er terecht voor rondleidingen, wijnproeverij of besloten feestjes met een uitgebreide catering. En de mogelijkheden voor recreatieve arrangementen worden steeds verder uitgebouwd; bijvoorbeeld als startpunt en eindpunt van activiteiten op de Veluwezoom. Ook komen mensen regelmatig langs om wijn te kopen of wat van de zelfverbouwde groenten. Vrijwilligers hebben inmiddels ook hun weg naar de wijngaard gevonden. Er valt van alles te doen. Zwaar of licht werk in de winterse kou of de zomerse warmte... de vrijwilliger hoeft het maar te zeggen...

Wijngaard Domein Hof te Dieren is door haar groene en warme uitstraling dus al een echte trekpleister aan het worden. De gemeente profiteert daar ook van en het buurbedrijf, een kwekerij van vaste planten, ook. Gelukkig is dat wederzijds.

Youp en Riet willen hun wijngaard graag uitbreiden met een agrarische bedrijfsruimte voor de opslag van wijnen en voor de wijnproeverij. Natuurlijk zal er een gebouw worden neergezet dat recht doet aan de cultuurhistorische waarden van die plek. Eenvoudig is dat nog niet. De regelgeving waaraan moet worden voldaan om het nieuwe bedrijfsgebouw te realiseren is soms onlogisch en tegenstrijdig. En ook de wijnproeverij is aan regels gebonden. In verband met drank- en horecaverGUNningen is die alleen toegankelijk voor besloten gezelschappen. En dan hebben we het nog niet over de cursus gehad die Youp heeft moeten volgen om het certificaat sociale hygiëne te krijgen, dat nodig is als je open dagen wilt organiseren op je bedrijf. Wijngaard Domein Hof te Dieren is biologisch. Voor Youp was

dat geen noodzaak, want biologisch heeft volgens Youp toch een bepaald stempel en hij en zijn vrouw willen juist een brede doelgroep bereiken. Maar hij was gebonden aan de voorwaarden van Stichting Twickel. Hij geeft daarbij wel aan dat één en ander praktisch moet blijven: het beheer is biologisch voor zover dat niet zal leiden tot verwoesting van de wijngaard. Praktisch biologisch noemt Youp dat.

Maar hoe je het ook wendt of keert, voor een biologisch wijntje met een cultuurhistorisch tintje moet je op Domein Hof te Dieren zijn.

Landschap:
- groene karakter
van het landgoed
- samenhangend
complex van beken,
aaneengesloten-
heid van het bos

De Cinquant - *Centrum voor boerderijactiviteiten*

Een zorgtak, biologische varkenshouderij, twintig hectare akkerbouw en agrarisch natuurbeheer zijn de pijlers waar de Cinquant, het Centrum voor Boerderijactiviteiten, op rust. De kracht van het bedrijf is dat alle pijlers goed op elkaar zijn afgestemd. Een hartverwarmend bedrijf in het hart van het Brabantse landschap.

En een centrum voor boerderijactiviteiten is het. Want wie langs de over het bedrijf uitgestippelde wandelroute loopt, komt behalve de twintig hectare akkerbouw ook nog een minicamping tegen, een tuinbouwkas, een grote groentetuin en een bloemen- en kruidentuin. En natuurlijk de boerderijwinkel waar uitsluitend biologische producten van eigen erf worden verkocht.

Op de akkers staat voer voor de dieren – granen en luzerne – en ook het groentenafval uit de kas wordt aan de dieren gevoerd. 'In ruil' daarvoor leveren de dieren mest, die na compostering weer geheel ten goede komt aan de gewassen. Het bedrijf is dan ook bijna helemaal zelfvoorzienend.

Wie zijn wandeling over het bedrijf vervolgt, komt veel dieren tegen: kippen, geiten en koeien... en natuurlijk varkens. En dat is op zich al een unicum want in de Nederlandse varkenshouderij worden varkens bijna altijd binnen gehouden. Zo niet op de Cinquant. Daar leven de varkens in stallen met veel stro – een bijproduct van de zelf verbouwde granen – en beschikken ze over een heuse wei, compleet met zoelplek; een modderpoel waarin de varkens zich heerlijk in de modder kunnen wentelen. En als de eigenaar ze roept, komen de varkens vanuit de verte aangerend.

De Cinquant is al generaties lang in eigendom van de familie van de Groes. Creativiteit, doorzettingsvermogen, doelgerichtheid en idealisme zijn de kracht van Paul en Carien van de Groes. En dat hadden ze ook wel nodig want het bedrijf heeft vele stormen doorstaan. De varkenspest, mond- en klauwzeer en vogelpest zijn er maar een paar. Maar Paul en Carien lieten zich niet ontmoedigen. Op een gegeven moment stonden ze voor de keuze om verder te intensiveren - meer akkerbouw en/of meer varkens houden? Daar voelden ze helemaal niets voor. Meer varkens houden betekent dat elk dier een nummer wordt en dat zouden ze minder leuk vinden. Ze kozen dus voor verdere verbreding van hun bedrijf en omdat ze eens in aanraking gekomen waren met 'ontspoorde jongeren', die bij wijze van arbeidstherapie een paar dagen op de boerderij kwamen meewerken, viel de keuze op een zorgtak. Dat meewerken had namelijk iedereen fantastisch gevonden, zowel Paul en Carien als de jongeren. Het realiseren van de zorgtak bleek nog niet zo gemakkelijk. De samenwerking met zorginstanties en verze-

kerars kwam moeizaam op gang. Het leek zelfs wel of zorginstellingen de Cinquant als concurrent beschouwden.

Paul en Carien hoeven al het werk dus niet meer alleen te doen. Ze hebben een heleboel hulpboeren om zich heen die allemaal zo hun eigen problemen hebben - ze komen uit de verslaafdenzorg, zijn opgebrand, hebben psychische problemen of een verstandelijke handicap. Zij doen wat ze kunnen, onder begeleiding van Paul of Carien die echt feeling hebben met hun hulpboeren. Grote delen van het bedrijf zijn dan ook toegankelijk gemaakt voor rolstoelgebruikers. En ook op de minicamping kunnen mensen met een rolstoel terecht.

En dan is er nog de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Veel boeren zijn niet blij als ze daarmee te maken krijgen want als je bedrijf in de EHS ligt, belemmert dat de gangbare bedrijfsvoering. Bedrijfsuitbreiding wordt bovendien veel moeilijker of bijna onmogelijk. Maar Paul en Carien lieten zich niet van hun stuk brengen toen hun bedrijf de EHS schampte. Integendeel. Ze wisten natuurbeheer op een slimme manier te combineren met de biologische teelt van veevoedergewassen en dat beviel hen zo goed - ze ontvingen zo een beheersvergoeding voor het ruwvoer voor hun dieren - dat Paul een aanvraag indiende om het bedrijf volledig binnen de EHS te laten vallen. En dat lukte.

Nu tref je op de Cinquant ook kikkerpoelen aan, en groene hagen, die dienen als afscheiding tussen percelen, maar ook als leefgebied voor dieren en planten die niet in gecultiveerd gebied kunnen leven. Wie over het terrein van de Cinquant wandelt, waant zich soms in een klein natuurgebied. Er zijn struweelvogels en bijen te vinden rondom de groene hagen, maar wie geluk heeft kan ook een haas, een ree of een fazant tegenkomen. En de grootste geluksvogel komt een das tegen want op de Cinquant is ook een dassenburcht te vinden die in vier jaar tijd is uitgebreid van 4 naar 32 gangen.

Landschap:

- groen karakter
door beplante
dijken en kades

Cultureel ondernemerschap op het platteland - *kijk, proef en geniet*

Het platteland levert meer op dan aardappels, granen en melk. Het levert ook inspiratie aan schilders, dichters en andere kunstenaars. En kunst in het landschap laat mensen eens met andere ogen naar het landschap kijken. Overal in het land zien we ondernemers in deze niche-markt springen. Een paar voorbeelden.

Giro de PicNic

Het is zo mooi op Schouwen-Duiveland! Wie dat nog niet wist, zou er eens moeten gaan picknicken. Bijvoorbeeld op één van de picknickplekken die kunstenaars bouwden op initiatief van Stichting Zonnestraal. Met als achterliggend idee dat kunstenaars bij uitstek in staat zijn om te laten zien hoe fascinerend de polders, de dijken, het graan of een kudde schapen kunnen zijn.

Een serie van tien picknickplekken in Schouwen-Duiveland, ontworpen door kunstenaars. Sommige verkeren nog in de ontwerpfase. Die zijn wel alvast virtueel te bewonderen op www.zonnemaire.nl. Zes picknickplekken maken inmiddels echt deel uit van het Zeeuwse landschap. Het doel van de picknickplekken is om toeristen en bewoners van Schouwen-Duiveland het landschap en de cultuurhistorie te laten ontdekken. Een route verbindt de picknickplekken. Zo ontstaat er niet alleen een verbinding tussen de kunstwerken, maar ook tussen de landschapstypen en het cultureel erfgoed.

Juni 2006 werd voor de tweede maal de Giro de PicNic gehouden, een veertig kilometer lange fietsroute langs de picknickplekken en andere bijzondere plekken op Schouwen-Duiveland. Een cultureel en culinair festijn waar van alles te zien en te beluisteren valt, van dichtkunst, een film, een filosofische beschouwing tot vooral veel muziek. En lekker eten natuurlijk.

Motor achter de Giro de PicNic is Jaap Verseput. Een akkerbouwer met een passie voor de verbinding van kunst en platteland. Naast agrarisch ondernemer is hij cultureel ondernemer. Op zijn bedrijf organiseert hij al jarenlang festivals. Met film, beeldende kunst of theater, poëzie, of allemaal tegelijk zoals tijdens de Giro de PicNic. Zo vormden zijn akkers al eens het décor voor een kunstwandeling met de titel "Animal Farm". En in augustus 2004 was er de Nacht van Buitengewoon Film.

landschap:

- groen karakter
- grote mate van openheid

Landbouwkunst in Scherpenzeel

Die hooibalen in landbouwplastic, daar moet je toch meer mee kunnen doen. Kunstenaar Hanni Stolker kwam op het idee om ze te beschilderen met vormen en kleuren, geïnspireerd op het omringende landschap. Dit als onderdeel van een kunstroute rond Scherpenzeel. Zo komt het dat er eind 2005 bergen vrolijk beschilderde hooibalen in de Scherpendeelse weilanden liggen. Samen met de plaatselijke bevolking beschilderd door Hanni. Koeien blijken favoriet als onderwerp, maar er zit ook een bruiloftstaferaal tussen, een serie boombladeren en zelfs iets abstracts.

In 2005 trokken de kunstwerken op het platteland rond Scherpenzeel duizenden fietsers, wandelaars en skaters. En dat in een deel van Nederland waar gewoonlijk praktisch geen toerist te bekennen is. Inmiddels hebben de koeien zich tegoed gedaan aan het hooi. Maar ergens naast een afgelegen kruispunt steekt nog een manshoge roze varkenskop van plaatstaal uit de modder omhoog, en een eindje verderop is zijn krulstaart te zien. En de vijf beschilderde voedersilo's die onderdeel van de route uitmaken gaan ook nog lang mee. Ook permanent te bewonderen is een groep opengewerkte ei-contouren van dik plaatstaal, die laat zien waar het in deze regio werkelijk om gaat. Een bestuurslid van het landgoed Scherpenzeel nam het initiatief voor de kunstroute, de gemeente pikte het op en de Ministeries van LNV en van OC&W sprongen financieel bij.

Schilderen op een Jugendstilboerderij

De landelijke omgeving in het buitengebied van Heerhugowaard als inspirerende plek om te schilderen of te beeldhouwen, of om je werk te exposeren. Op de voormalige veehouderij van Piet en Joke Beers kun je terecht voor teken- of beeldhouwles, kinderpattijtes en exposities, en voor een beeldentuin. En in de toekomst ook voor een van de twaalf ateliers die nu in aanbouw zijn in de stallen.

De boerderij en het ruime erf bieden een sfeervolle omgeving om te werken en om kunst goed tot zijn recht te laten komen. Tijdens de lunch krijgen de cursisten een scharreleitje van het

bedrijf geserveerd, met melk uit de tank. De zwaluwen vliegen af en aan en achter elke struik is een beeld van Joke te vinden. Van veeboerderij naar ArtFarm, waarom ook niet?

Landgoed Culitsrode - *paardenhouderij met een ecologisch tintje*

Een professioneel paardenbedrijf moet passen in het landschap, zodat ruiters die gebruiken maken van de faciliteiten van het bedrijf optimaal het buitengevoel kunnen ervaren.

Dat is de mening van Joep Bartels, hippisch ondernemer en samen met zijn vrouw Tineke - een beroemde dressuuramazone - eigenaar van het landgoed Culitsrode. Het landgoed ligt in de Brabantse Kempen en vormt sinds 2004 de thuisbasis voor de Horse Academy. Al had het tot 1997 een andere naam, het paardenbedrijf bestaat al sinds 1974 toen Joep en Tineke de boerderij kochten waarmee het allemaal begon. Het bedrijf richt zich op professionele en recreatieve ruitersport in alle facetten.

Paardenliefhebbers kunnen hier hun hart ophalen tijdens de diverse evenementen die georganiseerd worden, of ze kunnen er met hun paard terecht voor lessen of training. Speciaal voor ruiters die een vakantie met paardensport willen combineren, beschikt het complex over diverse appartementen. Wie dan even genoeg heeft van zijn paard of alles wat daarmee te maken heeft, kan een wandeling over het bedrijf gaan maken, want sinds dat de landgoedstatus heeft, bestaat een flink deel van het terrein uit bos. Compleet met wandelpad. Dat was één van de eisen die hoorden bij de landgoedstatus.

Joep en Tineke besloten de landgoedstatus voor hun Horse Academy aan te vragen omdat ze wilden uitbreiden. De provinciale regeling voor nieuwe landgoederen maakte het mogelijk om extra bedrijfsgebouwen neer te zetten, op voorwaarde dat eenderde van het terrein in bos zou worden omgezet. Dit paste extra goed omdat Landgoed Culitsrode grenst aan het Landgoed De Utrecht. Dit 2500 hectare grote gebied ligt in de Ecologische Hoofdstructuur. Via de nieuwe wandelpaden van Landgoed Culitsrode zijn de wandelroutes van beide landgoederen met elkaar verbonden. De landgoedstatus bracht allerlei subsidiemogelijkheden met zich mee. Joep en Tineke maakten daar dankbaar gebruik van voor de natuurlijke inrichting van hun terrein. Zo zijn de gebouwen uitgevoerd in landelijke stijl en zijn er veel hagen te vinden die op den duur kunstmatige afrasteringen moeten vervangen. Een paardenbedrijf met een ecologisch tintje dus.

Landschap:

- het groene karakter van het landgoed
- samenhangend complex van beken, essen, kampen, bossen en heides

De paardensport groeit in Nederland. Paarden nemen steeds vaker de plaats van koeien in het landschap in. En dat heeft voordelen, zo betogen Joep en Tineke. Paarden passen uitstekend bij de herstructurering van het platteland en kunnen dienst doen als bruggenbouwer tussen stad en platteland. Dit zijn ontwikkelingen waarop ingespeeld moet worden, vinden Joep en Tineke. Kwaliteitsverbetering en profilering is waar het omdraait in de paardenhouderij. De Horse Academy wil dat proces stimuleren en heeft daartoe met steun van Europese fondsen en in samenwerking met hippische organisaties, onderwijs en het bedrijfsleven al diverse projecten opgezet. De basis voor hip-pisch ondernemerschap is gelegd.

Business Park Arnhem - *bomen gaan vóór*

Een bedrijventerrein onder de rook van de stad. En toch zie je vanuit het ene gebouw het andere niet. Dat was de voorwaarde waaronder de KEMA er mocht bouwen, in de jaren dertig van de vorige eeuw.

Den Brink was ooit een particulier landgoed waarvan de geschiedenis teruggaat tot in de veertiende eeuw. Begin twintigste eeuw was het landgoed in bezit van de familie Van Pallandt, die het verkocht aan de KEMA, die het vervolgens flink op een bouwen zette. Bekende architecten werden ingeschakeld voor het ontwerp van laboratoria en andere gebouwen, in de stijl van de Delftse en Haagse school. De architecten lieten zich onder andere leiden door het principe dat je vanuit de hoofdingang van het ene gebouw de andere gebouwen niet kunt zien - 's zomers dan, als er bladeren aan de bomen zitten. Bovendien werden gebouwen soms aangepast om bestaande bomen te sparen. Nog steeds is te zien dat eenheid in vormgeving en materiaalgebruik een belangrijk uitgangspunten vormde bij de bebouwing en inrichting van het terrein.

Het Business Park is een echt park; slechts een zeer klein gedeelte van de ruim 50 hectare is bebouwd. Het park is opgezet in de Engelse landschapsstijl, bosachtig met open plekken. Het beheer is erop gericht de natuurlijke uitstraling van het terrein te versterken. De voorwaarde dat je vanuit het ene gebouw het andere niet mag zien, geldt nog steeds. Zo is de rustieke uitstraling van het bedrijvenpark behouden gebleven. Bij de directie lag het groen altijd na aan het hart. Dit heeft het beheer en onderhoud op cruciale momenten net de juiste stimulans gegeven.

Groen is hier een unique selling point, dat is duidelijk. Het landschap biedt de bedrijven in het Business Park Arnhem een aantrekkelijke groene parkachtige omgeving. Dit is niet alleen goed voor het imago van de bedrijven, maar is bovenal goed voor het leefklimaat van een ieder die daar werkt. Business Park Arnhem blijft daar ook in investeren. Er wordt nog steeds gewerkt aan het vergroten van de aantrekkelijkheid van het landschap. Onderhoud en instandhouding van cultuurhistorische waarden maken deel uit van het beheer. Om de bekendheid van het park te vergroten, wordt er af toe beeldende kunst geëxposeerd, en zijn er theatervoorstellingen te zien. Zo organiseerde Stichting Arteffects er in 2004 de kunstmanifestatie Explosief, een ontmoeting tussen het Business Park Arnhem, 30 tot 50 kunstenaars en het publiek.

TCN Property Projects, sinds kort eigenaar van het geheel, is een vastgoedontwikkelaar die staat voor een innovatieve, onconventionele aanpak van complexe vastgoedprojecten. Voor de lange termijn is TCN bezig een ontwikkelvisie op te stellen voor Business Park Arnhem. Meer kantoren, en ook woningen erbij, dat is de ambitie. Verder leeft er het idee om het park meer te openen naar de omgeving.

TCN investeert in gebouwen, de blik gericht op de langere termijn. Het weer renderend maken van projecten, die niet standaard zijn en die een bepaalde uitdaging, creativiteit, thema en

arbeid vereisen is de basiskracht van de organisatie. Daarnaast vormt de wens bijzondere projecten te scheppen een van de belangrijkste drijfveren voor het bedrijf. Betrokkenheid bij mens en omgeving is de bedrijfsfilosofie. Waarmee je natuurlijk wel geld moet kunnen verdienen.

Herberg het Volle Leven - *groen van binnen en buiten*

Eten, drinken en slapen in een sfeervolle, groene omgeving die liefde voor de natuur uitstraalt. Rust en ruimte om je heen. Bourgondisch genieten van biologisch bereide culinaire hoogstandjes in combinatie met een goed glas biologische wijn of bier. Een cursus volgen in een groene, inspirerende omgeving...

Herberg het Volle Leven ligt op één hectare grond aan de rand van het Drents-Friese Wold. Het terrein is volledig omringd door bos dat elf jaar geleden is aangeplant. Op dit moment ziet het terrein er een beetje ruig uit. Dat is ook de bedoeling. Eigenaressen Yt van der Ploeg en Lot Vekemans hebben er voor gekozen de natuur meer ruimte te geven op het terrein. Bij wijze van compensatie voor het parkeerterrein dat groter moest worden omdat Herberg het Volle Leven zo goed loopt. Maar ook om te kijken wat er allemaal boven komt aan planten en bloemen. Yt en Lot én de bezoekers van de herberg verbazen zich over de kleurenpracht. En zo is de overgang naar het achterliggende bos ook wat geleidelijker.

De herberg is tamelijk kleinschalig. In totaal zijn er zeven tweepersoonskamers, één éénpersoonskamer, een suite en een kampeerkeet. De kamers zijn sober maar sfeervol ingericht. Het is duidelijk dat de gasten ervan genieten, want sommigen komen regelmatig terug. Yt: 'In de tuin staat een keet waarin je kunt overnachten. Veel mensen willen daar graag slapen; als ze wakker worden in de keet en hun ogen open doen, kijken ze vervolgens in de ogen van een ree.'

De speciale maaltijden die Yt zelf klaar maakt dragen natuurlijk bij aan het 'groene genieten'. Yt: 'Het zijn voornamelijk westerlingen die langs komen. Mensen die een stuk rust, ruimte en groen zoeken. Niet alleen groen buiten maar ook groen binnen, het biologische vegetarische eten, waarbij kwaliteit en puurheid centraal staan'...

Maar het zijn niet alleen vakantiegasten die regelmatig terug komen in Herberg het Volle Leven. Ook trainers en hun cursisten maken graag gebruik van de faciliteiten van de herberg. Er zijn twee 'officiële' cursusruimtes, maar ook de grote schuur naast de herberg leent zich uitstekend voor cursussen. Naast zakelijke cursussen waarin gebruikt gemaakt wordt van een tafelopstelling, zijn er ook meer creatieve cursussen of cursussen waarin bewustwording centraal staat of meditatie, emotioneel lichaamswerk of yoga. In de serene rust die uitgaat van de omgeving. 'Mensen kunnen zich door de besloten sfeer volledig concentreren op dat waarvoor ze komen', zegt Yt, en 'de combinatie tussen de plek en de geboden dienst versterken elkaar.'

Herberg het Volle Leven kreeg mede vorm dankzij de KITS-subsidie (Kwaliteits Investerings Toeristische Sector), die zich richt op de drie noordelijke provincies. De steun van de Triodosbank en van Staatsbosbeheer hielp om groen licht te krijgen van de gemeente. De onderneming, die nu anderhalf jaar bestaat, draait goed; mensen die één keer bij Herberg het Volle Leven hebben aangeklopt komen keer op keer terug. Voor Yt en Lot was het dan ook 'een droomplek die alles mogelijk maakte...

landschap:
- samenhangend
complex van beken,
essen, kampen en
moderne
ontginningen
- schaalcontrast van
open naar besloten

De Panoven - *de baksteen als basis voor toerisme*

Eén worden met de natuur, maar besef wel dat er zich achter elke kronkel in de dijk een drama heeft afgespeeld. Daar brak de dijk ooit door, verdronken en verdwenen zelfs hele dorpen. Niet alleen het rivierenlandschap op je in laten werken, maar ook de verhalen erachter beleven. En ingewijd worden in het oude ambacht van het maken van dakpannen en bakstenen.

Dat kan allemaal op De Panoven bij Zevenaar, waar een historische oven werd omgetoverd tot een museum. Daar kun je zien hoe de productie van bakstenen en dakpannen in z'n werk gaat. Een bedrijfstak die sterk bepalend geweest is voor het wel en wee in de streek, en niet in de laatste plaats voor het landschap. De Panoven staat er sinds 1860, en is vanaf 1930 in het bezit van een en dezelfde familie, de familie Kruitwagen.

Begin 1980 moest het vuur gedoofd worden omdat de steenproductie niet langer rendabel was. Voor eigenaar Kruitwagen stond het belang van het behoud van de Panoven altijd voorop. Vandaar dat hij, samen met zijn vrouw Erna, een zoektocht startte naar een passende herbestemming. Na een lange procesgang is dat gelukt. De Panoven is nu in gebruik als museum, biedt verblijfs- en dagrecreatie, horeca en een vergaderruimte en huisvest een servicepost van de Wv. De keuze voor behoud van de Panoven heeft onnoemelijk veel energie gekost, en vergde een lange adem. Iets wat alleen op te brengen was met heel veel liefde voor deze bijzondere plek.

De ronde zigzagoven, gebouwd door architect Wentink in 1924, is nu nog de laatste van zijn soort in West-Europa. En niet alleen dat, De Panoven is ook het eerste Nederlandse baksteen- en dakpanmuseum. Sinds 1985 staan de ronde zigzagoven en de daarachter liggende droogloods op de Rijksmonumentenlijst. Het authentieke steenbakkersbedrijf is nog volledig intact.

Dit alles is gericht op zowel natuur- en cultuurhistorie van de omliggende gebieden, De Liemers en de Gelderse Poort. Recreatie op de Panoven kan op vele manieren naar eigen wens worden ingevuld. Zelf een steen maken, een van de vele routes volgen, en je laten meevoeren door de verhalen over natuur en cultuur. Je kunt kiezen uit een verteller in levende lijve of een MP3-speler.

De kleiwinning in het gebied heeft gezorgd voor bijzondere natuurwaarden bij de kleiplassen om de Panoven heen, maar ook aan de andere kant van de dijk, waar het natuurgebied de Gelderse Poort begint.

Vanaf de Panoven kan men het natuurgebied in, met of zonder boswachter.

"Het gebied moet wel beleefbaar zijn", aldus Erna Kruitwagen. Dat wil zeggen dat je erin moet kunnen. Zowel in het natuurgebied als in het café. Altijd open is het beste, maar dat is voor ondernemers niet te doen omdat er niet genoeg bezoekers op het gebied afkomen. Promotie van het gebied en onderlinge samenwerking zijn daarom heel belangrijk om te kunnen concurreren met het vaak spotgoedkope buitenland. Om een museum te laten draaien, heb je minstens 100.000 bezoekers per jaar nodig. Vandaar dat De Panoven ook andere horecagelegenheden aanprijst als pleisterplaats tijdens de route. Maar ook een gebied op de kaart zetten is een zaak van de lange adem. Het kan wel een paar generaties voordat je bedrijf en gebied bekend zijn onder het grote publiek.

"Zorg ook dat iedereen de beleving aan kan gaan, ook ouderen en gehandicapten". Een tot nu toe veronachtzaamde categorie. Ook is het gebied bijzonder geschikt om te kanoën, maar dat mag niet. En zo mag er veel niet. Het is voor de ondernemer een voortdurende strijd, niet zozeer tegen de elementen, als

wel tegen de instanties die de vergunningen verlenen (en de belastingen heffen).

Naast de onuitputtelijke hoeveelheid werk aan de bedrijfsgebouwen, brengt ook het terrein van de Panoven het nodige werk met zich mee. Het is 8 hectare groot, en er valt alleen al 16 kilometer snoeiwerk te verrichten. Het bedrijf beschikt over een enorm netwerk van potentiële werkers die via de reclassering of de geestelijke gezondheidszorg worden ingezet. Ook biedt het bedrijf leertrajecten in samenwerking met het ROC, bijvoorbeeld in metselen. Zo kon met vereende krachten onlangs een van de bijgebouwen in ere hersteld worden.

Landschap:

- samenhangend stelsel van rivier- uiterwaard- overwal-kom-
- groen en overwegend rustig karakter

De SeedyksterToer - *wijds en uitgestrekt land*

Het is er leeg en uitgestrekt. Het uitzicht is wijds. Afhankelijk van het seizoen biedt het een schakering van kleuren, vogels, bloemen, planten, akkers... In de verte staat een boerderij. Zo te zien een melkveebedrijf. De torensilo torent hoog boven de gebouwen uit. Geen mens te bekennen. Of toch? Staan er nu mensen boven in de torensilo?

Het zal menig bezoeker van de SeedyksterToer zo vergaan. Het bedrijf ligt buitendijks, pal naast het natuurgebied 'Noordwest Fryslân Buitendijks'. Van oudsher was het een melkveebedrijf. 'En die boerenuitstraling moet het behouden', vinden Gerben en Aukje Visbeek, de bewoners en initiatiefnemers van dit unieke bedrijf, 'want dat geeft warmte en gezelligheid'. In 2000 zijn de eerste stappen voor de nieuwe bedrijfsformule genomen en in de daaropvolgende jaren is het idee verder uitgewerkt en ontwikkeld.

De ingewikkeldste stap was misschien nog wel het ombouwen van de torensilo tot uitkijktoren. Dat heeft maar liefst drie jaar geduurd omdat omwonenden in de verte ongerust waren over hun privacy. Gelukkig zijn ze bijgetrokken. En wie bovenin de torensilo staat, wordt echt even stil...Want het uitzicht is werkelijk adembenemend. Je ziet het binnendijkse Friese landschap, maar nog veel indrukwekkender is het buitendijkse Friese wadengebied met prachtige natuur, de waddeneilanden Terschelling en Ameland in de verte en de vele Noordeuropese vogels die er een pleister-, fourageer of broedplaats vinden.

Wie dat landschap van dichtbij wil bekijken kan mee met een door een trekker voortgetrokken toerwagen (compleet met airconditioning) of met een huifkartocht. Gerben vertelt dan het verhaal over de planten en dieren en het verleden, het heden en de toekomst van het gebied.

Vanuit de uitkijktoren krijg je ook een mooi overzicht over het bedrijf met haar minicamping, terras, de kinderboerderij en de vele dieren - paarden en pony's en schapen - die er wonen. Als het slecht weer is, heb je natuurlijk pech...Maar toch is er dan nog geen man overboord. Want de oude melkveestal is omgebouwd tot expositieruimte waar mooie landschappelijke foto's te zien zijn, en vreemde voorwerpen die een strandjutter, die regelmatig zijn verhaal komt doen op De Seedykster Toer, aan het strand heeft gevonden. Ook kunnen daar workshops gevolgd worden of creatieve cursussen. Of meer serieuze natuur- en milieueducatie; voor scholen of andere geïnteresseerden die op excursie naar het bedrijf komen.

En wie eens wil vergaderen op een unieke locatie, of een feestje wil geven voor familie en vrienden met een barbecue of een

Landschap:

- grote mate van openheid
- groen karakter

buffet kan ook op De Seedykster Toer terecht. Evenals ouders trouwens, die ook dit jaar weer een heel speciaal kinderfeestje voor hun jarige zoon of dochter willen geven...

Kortom, De Seedykster Toer moet je gezien hebben. En meer dan een keer. Aukje: 'Je moet hier eigenlijk iedere dag terug komen, want het is iedere dag uniek, iedere dag zie je weer wat anders en dat is echt prachtig.'

Tot slot

Ondernemers die erin slagen iets bijzonders neer te zetten, maken slim en met een grote persoonlijke drive gebruik van de voordelen die het landschap biedt. Natuurlijk speelt de noodzaak om geld te verdienen mee, maar niet alle ondernemers zijn erop uit om zoveel mogelijk te verdienen. Liefde voor het bedrijf en het omliggende landschap geven ook voldoening.

Aanhaken bij bestaande natuur, behoud van landschap en cultuurhistorische waarden, natuureducatie en mensen daarvan bewust maken. Het verhaal van het landschap vertellen, dat kwamen we op veel plaatsen tegen. Het landschap ligt er, en de ondernemer zorgt dat mensen het zien. Hij of zij vertelt zelf, of geeft een MP3-speler mee aan degenen die en route gaan. Of schakelt een professionele verteller in. Het landschap beleven, de natuur ervaren, dat lijken de sleutelwoorden te zijn voor ondernemerschap in het landschap

Ook zagen we dat ondernemen in het landschap vaak een zaak is van de lange adem. Het is natuurlijk goed dat de overheid scherp let op wat er in bijzondere landschappen verandert. Maar nu moet je als ondernemer wel over heel veel doorzettingsvermogen en ondernemingszin beschikken. Het krijgen van de juiste vergunningen duurt soms jaren. Ook hebben ondernemers vaak met vertegenwoordigers van veel instanties en bestuurslagen te maken. Niet alleen vertraagt dat (waar moet ik zijn?); zelfs spreken ze elkaar soms tegen. Het zou ondernemers enorm helpen als ze bij één overheidsloket terecht konden.

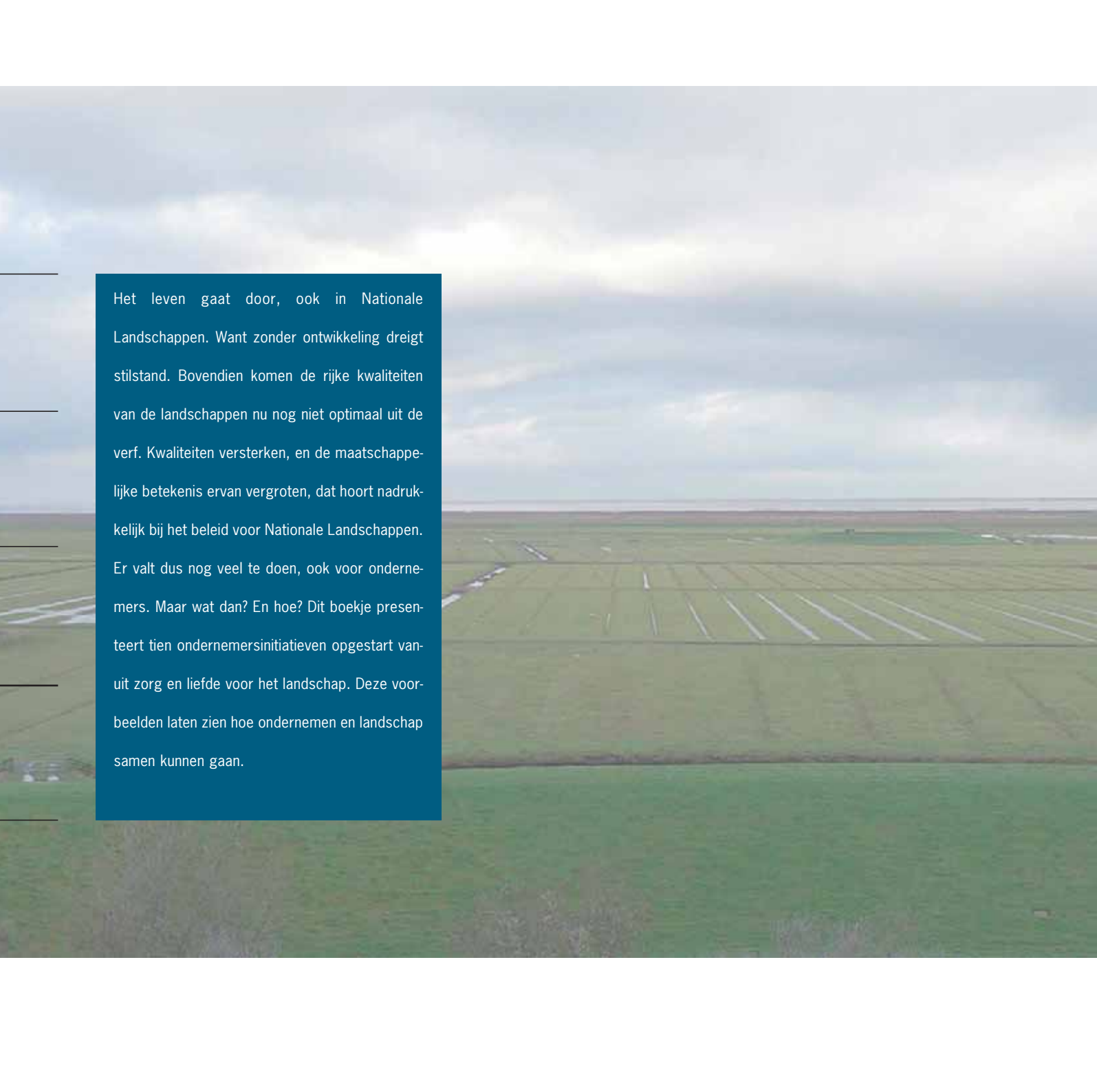
Tips voor ondernemers. Die kregen we ook, en geven we graag door. Neem een subsidiedeskundige in de arm, om je weg te vinden in het subsidiewoud, zo kregen we te horen. Ook het volgen van een cursus voor het opstellen van een bedrijfsnatuurplan helpt. Daar leer je andere ondernemers kennen, en wissel je ervaringen uit. Er zou bovendien een platform moeten zijn voor vernieuwende ondernemers. De provincie zou daarin een coördinerende rol kunnen spelen.

Kunst en landschap

Kunstenaars laten zien hoe fascinerend een landschap kan zijn. Kunst leert mensen kijken, kunst leert mensen zien. De functie van kunst kan zijn om specifieke kwaliteiten van het landschap naar voren te halen. De kunst kan ook mensen bijeenbrengen. waaruit wellicht weer nieuwe initiatieven kunnen opbloeien. Tenslotte kan kunst ook reclame maken voor een plek, een bedrijf,... een landschap, zo vertelde ons landschapskunstenaar Roel Teeuwen. Schakel kunstenaars in, ga met ze praten en geef ze een opdracht. Bijvoorbeeld als je een plek bijzonder wilt maken. Trek erop uit, laat kinderen dichten of tekenen. De jeugd moet het landschap zien. In Engeland is landschapsbeleving op scholen verplichte kost.

Tenslotte, als je als overheid iets wilt bereiken in een gebied, vergeet dan niet om tijdig op de lokale ondernemers af te stappen. Praat met ondernemers, luister naar ze, en betrek ze bij de plannen.

Het leven gaat door, ook in Nationale Landschappen. Want zonder ontwikkeling dreigt stilstand. Bovendien komen de rijke kwaliteiten van de landschappen nu nog niet optimaal uit de verf. Kwaliteiten versterken, en de maatschappelijke betekenis ervan vergroten, dat hoort nadrukkelijk bij het beleid voor Nationale Landschappen. Er valt dus nog veel te doen, ook voor ondernemers. Maar wat dan? En hoe? Dit boekje presenteert tien ondernemersinitiatieven opgestart vanuit zorg en liefde voor het landschap. Deze voorbeelden laten zien hoe ondernemen en landschap samen kunnen gaan.